

УДК 321.7

ФОРТИФІКАЦІЙНІ ОБ'ЄКТИ КІНЦЯ XVII–XVIII СТ.
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН: ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ
(Частина II)*

Моравець Норберт

доктор, ад'юнкт,

Університет імені Яна Длугоша в Ченстохові,

м. Чехонстов, Польща

ORCID: 0000-0001-5025-5528

mornor@wp.pl

Надіслано:

10.12.2018

Рецензовано:

24.12.2018

Прийнято:

10.01.2019

Ластовський Валерій Васильович

доктор історичних наук, професор,

Київський національний університет культури і мистецтв,

м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0001-8900-5569

ID: V-2549-2018

lastov@ukr.net

Сьогодні перспективним науковим напрямом є історіографія міжнародних відносин, до якої належить вивчення багатьох теоретичних і практичних аспектів. Нині практично відсутні історіографічні дослідження фортифікаційних систем як одного із факторів міжнародних відносин.

Методологічною основою для даного дослідження став історіографічний метод, поєднаний з іншими загальними науковими методами. Джерельною основою (історіографічною) для роботи послужили наукові дослідження сучасних українських авторів.

Метою статті є наближення читача до досягнень сучасної української історіографії у сфері дослідження укріплень, що знаходяться на території сучасної України. З'ясовується, що дослідники розглядали укріплення з різних точок зору, вважаючи їх військовими будівлями, історичними пам'ятками, архітектурними комплексами, а також культурними явищами, які мають незаперечний вплив на існування фортифікаційної бригади та місцевої громади.

* Продовження. Початок див. «Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти», Вип. 3, С. 178–192.

Дослідження є україномовною версією публікації «Historyk w świecie szańców, bastionów, rawelinów.... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej».

Ключові слова: Україна; фортеці; XVIII ст.; українська історіографія; міжнародні відносини.

Morawiec Norbert, Doctor, Adjunct, Jan Długosz University in Częstochowa, Częstochowa, Poland;

Lastovskyi Valerii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Fortification objects of the end of the XVII–XVIII centuries on the Ukrainian territories in the context of international relations: historiographical aspects (part II)

A promising scientific direction for today is the historiography of international relations. It involves the study of many theoretical and practical aspects. Today there are virtually no historiographical studies of fortification systems as one of the factors of international relations.

The methodological basis for this study was a historiographical method combined with other general scientific methods. The logical and problem-chronological methods are also used. The source of the work was the scientific research of contemporary Ukrainian authors. The aim of this paper is to introduce the reader to the achievements of current Ukrainian historiography with regard to research into fortifications situated in the territory of the present-day Ukraine. It has to be noted that the researchers discussed in the paper have studied the fortifications from different perspectives, describing them as military installations, historic sites, architectural complexes, but also as cultural phenomena, having an unquestionable influence on the existence of the fortification crew and the local community.

The study is a Ukrainian version of the publication “Historyk w świecie szańców, bastionów, rawelinów.... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej”.

Key words: Ukraine; fortress; XVIII century; Ukrainian historiography; international relations.

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

Моравець Норберт, доктор, ад'юнкт, Университет имени Яна Длугоша в Ченстохове, г. Чехонстов, Польша;

Ластовский Валерий Васильевич, доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Фортификационные объекты конца XVII–XVIII вв. на территории Украины в контексте международных отношений: историографические аспекты (часть II)

Сегодня перспективным научным направлением является историография международных отношений, которая занимается изучением многих теоретических и практических аспектов. В настоящее время практически отсутствуют историографические исследования фортификационных систем как одного из факторов международных отношений.

Методологической основой для данного исследования стал историографический метод, совмещенный с другими общими научными методами. Ключевой основой (историографической) для работы послужили научные исследования современных украинских авторов.

Целью статьи является приближение читателя к достижениям современной украинской историографии в области исследования укреплений, находящихся на территории современной Украины. Выясняется, что исследователи рассматривали укрепления с разных точек зрения, считая их военными строениями, историческими памятниками, архитектурными комплексами, а также культурными явлениями, которые имеют неоспоримое влияние на существование фортификационной бригады и местной общины.

Исследование является украиноязычной версией публикации «Historyk w świecie szanśców, bastionów, rawelinów ... XVIII-wieczne obiekty fortyfikacyjne leżące na terenach dzisiejszej Ukrainy we współczesnej historiografii ukraińskiej» (в печати).

Ключевые слова: Украина; крепости; XVIII в.; украинская историография; международные отношения.

Вступ

Міжнародні відносини як один із рівнів суспільних відносин проявляються у різноманітних формах та процесах, серед яких найбільш яскраво вираженими і проблемними для людства були міжнародні конфлікти. З метою запобігання їм впродовж тисячоліть вироблялися різноманітні засоби і методи, що впроваджувалися на практиці. Серед них – створення ефективної фортифікаційної системи, яка могла б використовуватися як для оборони, так і для наступальних дій, але водночас могла мати й інші цілі, пов'язані

з геополітичними, соціальними, економічними та навіть культурними процесами.

Аналіз останніх досліджень

Фактично історіографічних комплексних досліджень саме в цьому напрямі українська наука на сьогодні ще немає. Тому тут можемо зауважити про досить значні перспективи у проведенні наукових досліджень з цього питання. Але варто відзначити, що сам науковий процес систематичного вивчення фортифікаційних споруд на території сучасної України розпочався ще в XIX ст., відповідно до тодішньої наукової методології, а мав продовження вже в XX ст. і в нинішньому столітті, хоча зі змінною інтенсивністю.

Формулювання цілей статті

Метою статті є з'ясування стану сучасної української науки стосовно вивчення появи та функціонування фортифікаційних укріплень на теренах сучасної України кінця XVII–XVIII ст. в контексті тодішніх міжнародних відносин – в межах дій таких суб'єктів та об'єктів міжнародних відносин як Річ Посполита, Російська імперія, Османська імперія, Кримський ханат, Гетьманщина і Запорозька Січ.

Виклад основного матеріалу

У 2007 р. про оборонну систему, що існувала між річками Дніпро та Сіверський Донець писав Василь Пірко (Pirko, 2007). Серед аналізованих ним об'єктів найбільшу увагу було приділено двом відомим системам – Українській Лінії (1731–1764) та Дніпровській Лінії (1770–1783). Обидві системи були спрямовані проти Османської імперії та ханату Кримського. Необхідно відзначити, що автор підійшов до своєї теми досить всебічно. Він представив не тільки процес будівництва укріплень та їх військові функції, але й економічне значення (Pirko, 2007, р. 45, 56). Ініціатором будівництва оборонних споруд тут від початку було козацтво, а з другої половини XVII ст. їх ідею перейняли вже росіяни. Заселення Української Лінії у міжріччі Дніпра та Донця здійснювались через розміщені там міліцейські полки. Росія – створюючи нову провінцію і адміністративно-територіальні структури військових частин Нової Сербії та Слов'яносербії – не тільки ізолювала Військо Запорозьке і блокувала заселення із сусідньої Гетьманщини, а й творила основу для поступового захоплення Криму і підпорядкування собі північної частини узбережжя Чорного моря. Таким чином, в той же час – через розбудову оборонних структур – прискорило процес заселення і економічного розвитку цих земель, а й ставило під сумнів політичну автономію Гетьманщини і Запорізької Січі. Варто додати, що наукова важливість дослідження підкріплюється джерелами, схемами та планами укріплень (Pirko, 2007, р. 90–93).

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

Звичайно, дослідження Василя Пірка системи укріплень на територіях південно-східної України не було першим. І тому тут слід звернути увагу і на внесок інших дослідників, зокрема Григорія Заїки (Zayika, 2001) та Володимира Ленченка (Lenchenko, 2006, р. 97–103). Робота першого з них надзвичайно цінна завдяки польовим дослідженням всієї Української Лінії та використанню значущих картографічних й ілюстративних матеріалів (Zayika, 2001, р. 48–81). Заїка доводив, що будівництвом фортифікаційної лінії російська держава намагалася реалізувати певні стратегічні завдання. Ця лінія повинна була захищати південні кордони від частих та тяжких нападів татар і турків. Одночасно це дозволяло Росії проводити воєнні дії відносно Чорного та Азовського морів. Крім того, блокувалися маршрути втеч жителів з Лівобережжя, Слобожанщини і Запорозжя та продовжувався процес поступової ліквідації запорозького козацтва. З другого боку, завдяки інтенсивному заселенню Лінії великоросами повинна була нівелюватися гетьманська влада і здійснене підпорядкування його центральній російській владі (Zayika, 2001, р. 5).

Варто звернути увагу на дослідження Володимира Ленченка. Він зазначав, що Українська Лінія розтягнулася на бл. 285 км і складалася з 17 фортець та 57 редутів, з'єднаних високим земляним валом і глибоким ровом. Фортеці були побудовані в межах зорового контакту між гарнізонами, а додатково вздовж лінії було розгорнуто ще й охоронні пункти. Крім того, систему доповнювали вали і рови, посилені палісадами та засіками (Lenchenko, 2006, р. 100). Лінія була захищена 20 полками міліції (14 кінноти і 6 піхоти), що налічували близько 22 тис. солдатів. Але вже під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. з'ясувалися стратегічні помилки в планах оборони Української Лінії: віддаленість від основного театру військових дій, надмірне розтягування і слабкість призначених для підтримки сил. У результаті, татарські роз'їзди легко уникали фортець і перетинали лінію, плюндруючи найближчі населені пункти (Lenchenko, 2006, р. 102). Тому під час чергової російсько-турецької війни (1768–1774 рр.) Українська лінія була реорганізована. За розпорядженням графа Петра Рум'янцева (1725–1796) у фортецях було розміщено невеликі залоги, а впродовж всієї лінії запроваджено патрулювання і роз'їзди, розміщено 215 гармат. Українська лінія довгий час була кордоном з Гетьманщиною, Слобожанщиною та Запорозькою Січчю. Поблизу фортець на дорогах до Запорозжя та Криму розміщувалися російські прикордонні пункти. Росіяни контролювали переміщення населення, перехоплювали біженців із Запорозжя та збирали мито з купців. Після анексії Кримського ханату (1783) і встановлення нових кордонів з Туреччиною Українська лінія втратила своє військове значення, а у 1784 р. була остаточно ліквідована. При тому Ленченко – як і попередні дослідники – підкреслив,

що існування Української лінії мало невійськові ефекти – заселення та розвитку степового краю (Lenchenko, 2006, p. 102– 103).

Упродовж 2014– 2015 рр. чернігівський дослідник Олександр Бондар опублікував дві монографії, в яких розглядалася справа формування цілого ряду фортечних споруд у самому Чернігові (Bondar, 2014) та на Чернігово-Сіверщині (Bondar, 2015). Досліджуючи сам Чернігів, автор поставив перед собою мету розглянути це питання через призму топографічно-просторового розвитку міста та в контексті перепланування його вуличної системи. Звичайно, історія місцевої фортеці розглядається від початку її формування у другій половині XIV ст. і до ліквідації у 1799 р. Увага при цьому була приділена і внутрішній забудові та структурі фортеці. Автор зауважив про те, що з кін. XVII і впродовж усього XVIII ст. ця фортеця щонайменше тричі зазнала серйозних перебудов, не враховуючи більш дрібних ремонтів та реконструкцій. Однак, з його точки зору «усі перебудови Фортеці XVIII ст. були пристосовані для використання залишків давньоруських оборонних споруд, що часто зумовлювало так би мовити «половинчасті» реконструкції фортифікацій. Для побудови ефективних укріплень за зразками XVIII ст. довелося б знищувати дуже потужні давньоруські укріплення і на їх місці зводити нові» (Bondar, 2014, p. 56). Між іншим, у монографії доводиться, що до укріпленої частини міста відносилася не тільки сама фортеця, а й форштадт, верхній замок та острог, що в цілому охоплювала територію близько 47–48 га.

Дослідження Бондара було помічене науковим співтовариством. Його огляд здійснила Ірина Чугаєва, котра писала: «Текст монографії перенасичений розлогими цитатами з описів міста та його фортеці, літописів та інших письмових джерел задля кращого розуміння духу епохи. Автор монографії спробував подати історію Чернігівської фортеці та структурних складових міста поза фортечними стінами на тлі історичних подій і процесів, що розгорнулися на території Північного Лівобережжя протягом XIV–XVIII ст.» (Chuhaieva 2014, p. 297). Варто визнати, що перелік джерел та наукових робіт, використаних у праці, досить різноманітний і багатий. Для зручності та кращого розуміння змісту монографії Бондар додав термінологічний словник з фортифікаційної тематики. Окремо варто виокремити ілюстративний матеріал, авторські реконструкції планів міста, зображення чернігівської фортеці чи топографії міста в різний час. Усе це за задумом автора повинно було сприяти кращому розумінню викладеного матеріалу, допомогти читачеві локалізувати пам'ятки, що не збереглися до цього дня.

Щодо висвітлення фортифікаційних споруд вже всієї Чернігово-Сіверщини, то монографія О.Бондара 2015 р. в цьому питанні має вже довідниковий характер. У цілому тут представлено матеріал щодо 56 пунктів, де знаходилися оборонні комплекси цього краю. Головна мета, яку ставив

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

автор у цій праці – це «основні фортифікаційні тенденції», які були характерні для цієї території впродовж XV–XVIII ст. Окремо він зазначив оборонні комплекси: замки, фортеці, укріплені монастирі та церкви. Опис укріплень супроводжувався значною кількістю документальних реляцій та свідчень. Ці дані були доповнені картографічними матеріалами, сучасними малюнками та сучасною графічною реконструкцією найважливіших пам'яток укріплення.

Разом з тим, слід відзначити, що дослідження О. Бондара, незважаючи на їх цінність, в окремих позиціях мають поверхневий характер. Він часто плутає сутність явища із його зовнішнім оформленням. Найбільш яскраво це видно на матеріалах, пов'язаних із монастирями та церквами. Проте, з іншого боку, такий підхід є характерним для багатьох дослідників (у т. ч. й згаданих у цьому дослідженні) фортифікаційних споруд. Причина цього полягає передовсім у відсутності комплексного підходу до вивчення відповідних об'єктів і зосередженні виключно на формальних характеристиках.

Такий же довідниковий характер має і книга Є. Осадчого та О. Короті 2015 р., в якій автори зосередили свою увагу виключно на територіях Південної Сіверщини та Слобожанщини (Osadchyi, Korotyi, 2015). Матеріалом книги загалом охоплено 72 пункти, де знаходилися фортифікаційні укріплення. Як зауважує науковий редактор цього тому Олена Титова «*колонізація регіону була безпосередньо пов'язана з фортецями – місцем проживання та захисту козаків на кордоні зі Степом. Наявність оборонних споруд була життєвою необхідністю впродовж XVII ст., часу багатого на війни та збройні конфлікти*» (Tytova, 2015, p. 4). При цьому праця містить основну інформацію про розмір та місцезнаходження об'єктів. Має вона й ілюстративний матеріал, топографічні плани, графічну реконструкцію, здійснену на підставі писемних джерел і власних авторських досліджень (Tytova, 2015, p. 4).

Науковців цікавили також південні регіони сучасної України. У центрі наукових інтересів Андрія Красножона опинилася фортеця Білгород-Аккерман у гирлі Дністра, що впадає до Чорного моря (Krasnozhon, 2012). Середньовічний Білоград є справжнім явищем у європейському масштабі. У часи свого розквіту місто було одним з найбільших у цій частині континенту. Його населення досягло 20 тис. жителів, що дало можливість дослідникам порівнювати його з Кельном того ж періоду. Тут, в районі Нижнього Дністра, діяв один з найбільш завантажених міжнародних торгових портів Східної Європи. Через нього проходили торгові та дипломатичні шляхи з Криму, Східного Середземномор'я, Малої Азії, Угорщини, Молдови та Королівства Польського. Тому не дивно, що від самого початку для забезпечення міста та порту тут будувався замок, який з часом став фортецею. Білгород-Аккерман впродовж століть змінив своє демографічне та етнічне, як і архітектурне обличчя. Його розбудова тривала у 1420–1793 рр. Красножон виділив 7 періодів, прослідковуючи його

формування. На різних етапах Білгород-Аккерман підпорядковувався татарам, молдавським господарям і турецьким султанам. Досліджуючи споруди замку цих часів, автор виявив в ньому сліди двох архітектурних шкіл (молдавська та османська), на які вплинула візантійська оборонна архітектура. Це наслідок процесу розбудови фортеці черговими завойовниками, котрі модернізували її від типового середньовічного замку з вежами, зміцнюючи бастіони відповідно до потреб артилерії. При цьому Красножон присвятив цій темі значну кількість інших публікацій. До них належить стаття, в якій історія фортеці була вивчена в контексті французько-російсько-турецьких відносин наприкінці XVIII ст. (Krasnozhon, Dragomirczkyi, 2015), а також монографія, що містила значну кількість ілюстративного матеріалу (креслення, плани і схеми) (Krasnozhon, 2016).

У деяких випадках дослідження історії фортець на українських землях були проведені вченими в контексті їх більш ширших наукових інтересів. Наприклад, у 2015 році Оксана Коваленко, розглядаючи розвиток міського розвитку та просторову структуру Полтави у XVII–XVIII ст., докладно представила топографію місцевої фортеці (Kovalenko, 2015). У цій роботі містяться ті самі висновки щодо долі укріплень від XVIII ст., які ми знаходимо і в працях інших авторів, зокрема стосовно Чернігова, Слобожанщини та ін.: *«З кінця другої чверті XVIII ст. Полтавська фортеця поступово втрачає військове значення, опинившись після російсько-турецьких воєн далеко від кордонів держави. З цього часу ремонтом укріплень уже не займалися...»* (Kovalenko, 2015, p. 54).

Інша монографія була підготовлена в контексті розвитку міста Черкаси. Її автори Дмитро Куштан та Валерій Ластовський не просто описують місцевий замок, а й реконструюють його (Kushtan, Lastovskyi, 2016). Одночасно вони довели існування тут кількох замків впродовж XIV–XVIII ст. Зокрема, вони вказали на знаходження тут у 1714–1768 і 1768–1793 рр. двох замків, долю яких визначили події «Коліївщини». У додатку до книги автори розмістили – перекладені ними українською мовою – тексти описів черкаського староства за 1765 і 1789 рр., в яких містилася інформація про замок у Черкасах (Kushtan, Lastovskyi, 2016, p. 261–262).

Зачепивши події «Коліївщини», варто звернути увагу і на дослідження, присвячені укріпленням Умані. У 2016 році над цією темою працювали Ігор Кривошея та Сергій Васильєв (Kryvosheia, Vasiliev, 2016, p. 42–53). Дослідники прагнули, як і в попередніх випадках – на підставі доступних джерел – відтворити вигляд укріплень міста у XVII і XVIII ст. При цьому вони доводили, що в результаті здійсненої спроби реконструкції уманської «фортеці» і наукові праці, присвячені процесові розбудови міста магнатами Каліновськими, дозволяють вказати, що в часи повстання Хмельницького тут

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

вже існував дерев'яний частокіл з двома або трьома брамами. Термін «фортеця» – як стверджують дослідники – у цьому випадку є умовним і означає радше «укріплення оборонні» (Kryvosheya, Vasilyev, 2016, p. 43). Завдяки зросту політичної та економічної значущості міста, при існуванні постійної татаро-турецької загрози, а у XVIII ст. ще й гайдамацької, зростала й потреба у війсьній безпеці. Відповідні дії у цьому напрямі були здійснені послідовними власниками Уманщини – Потоцькими гербу Пілява. Дякуючи Францишкові Салезію Потоцькому (1700–1772) у 1760–1761 рр. тут було побудовано фортецю. Він була розбудована на пагорбі і мала дві брами, над якими були зведені вежі з гарматами (Kryvosheya, Vasilyev, 2016, p. 48). Кривошея і Васильєв зазначили, що більш детальний її опис утруднений, що зумовлюється відмінностями в доступних джерелах і здійснених на їх основі розробках. Залишається, між іншим, загадковим питанням чи була ця фортеця збудована на «старому замку» (Болеслав Дніпровський) чи – з погляду на більш раніше знищення – «з нуля» (Францішек Равіта Гавронські). Володимир Антонович писав про існування рову та валу з частоколом, за якими повинен був знаходитися двір «з окремими укріпленнями», артилерією на валах і міських воротах. Григорій Храбан натомість вказував на існування валу з двома рядами частоколу, розташованими в передмісті «нового міста», кожного з окремими воротами. Всередині фортеці знаходився базиліянський монастир, церква св. Миколи, торгові лавки та будівля міського коменданта, оточена стіною (Kryvosheia, Vasiliev, 2016, p. 48–49). Проте, Кривошея і Васильєв спостерегли, що на одній з карт Речі Посполитої 1772 р., авторства Джованні Баттіста Антоніо Ріцці-Занноні (1736–1814), Умань була позначена як місто, оточене муром, на відміну від міста, що має тільки дерев'яні укріплення. На одній з акварелей французького художника Жана-Анрі Мюнца (1727–1798) від 1781 р. довкола Умані не можна побачити частоколу, валів або рову, а тільки стіни з воротами і вежами. Мур здається невеликим, він міг бути як з дерева, так і з каменю, але не бачимо на ньому артилерії, а в центрі міста бракує ознак хоч-якихось укріплень. Ця Умань – як відзначили дослідники – створює враження мирного українського містечка, а не фортеці, що кожної хвилини готова до відбиття ворога (Kryvosheia, Vasiliev, 2016, p. 52). Подібний образ представлений в плані Умані 1795 року – місто оточене єдиною стіною з трьома брамами. Істориків дивувало, чому стіни навколо міста, зображені на малюнку, не були відзначені його автором як варті уваги. Це може означати, що за цей період вони вже перебували в занепаді. Наприкінці XVIII ст. укріплення поступово знищувалося експансивною розбудовою міста (Kryvosheia, Vasiliev, 2016, p. 52).

Історіографію щодо укріплень Західної України проаналізував Богдан Омельчук (Omelchuk, 2012, p. 74–80). У результаті досліджень, проведених

протягом останніх двох десятиліть, з'явилося багато публікацій, що містять значну кількість інформації щодо більшості пам'яток архітектури оборони Західної України (Istoriya gorodov i sel..., 1978; Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Ukrainy..., 2000). З часу створення історико-культурних заповідників у Львові та Острозі давні фортифікації поступово почали переходити під безпосередній захист держави. В останньому десятилітті, наприклад, у Жовкві проводилася серйозна реставраційна робота на основі ретельних досліджень, передовсім істориків мистецтва і архітектури (Okonchenko, 2010). Це сприяло появі багатьох видань (Gaskevych; Grabovskyi, 2000; Bevz, 2001; Ivanov, 2004; Gurkina, Serdiuk, 2008; Pshyk, 2008). Можна звернути увагу на дослідження Зеновія Федунків, присвяченого комплексу укріплень у Східній Галичині. У своїй роботі дослідник прийшов до висновку, що *«упродовж XVI – I-ї пол. XVIII ст. ці об'єкти зберігають оборонну функцію, а з сер. XVIII ст. поступово занепадають, часто перетворюючись на руїни»* (Fedunkiv, 2017, р. 17). Головним досягненням його дослідження була спроба ідентифікувати та класифікувати оборонні споруди на галицьких землях. Підготовлений на основі досліджень автора список станом на 2016 р. показував *«74 міських і замкових укріплень, з яких визначено 10, що зберегли цілісну об'ємно-планувальну структуру (в Тернопільській обл. – 8 замків, Івано-Франківській – 2 замки), 18 збережені як архітектурно-археологічні об'єкти (2 – міські оборонні споруди й укріплення, 16 – замкові), 46 – як археологічні (17 – міські укріплення, 29 – замкові)»* (Fedunkiv, 2017, р. 210).

У контексті роботи Федунківа також варто відзначити дослідження, підготовлене командою трьох істориків – Володимира Захар'єва, Ігоря Старенького та Сергія Шпаковського – присвяченого замкам та фортецям Хмельницької області (Zakhariev, Starenkyi, 2017). Хоча вони хронологічно охоплюють XVI–XVII ст., все ж таки стосуються й історії укріплень також в наступному столітті. Зокрема, автори звернули увагу на їх трансформацію та використання оборонних споруд як об'єктів вже іншого призначення (зокрема палаци), створені для потреб релігійних та світських організацій тощо (Zakhariev, Starenkyi, 2017, р. 65, 123).

У 1991 р. у Києві було створено Центр пам'яткознавства при Академії наук України. Вже у наступному році Центр організував наукову конференцію під назвою «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». Це стало важливою науковою подією, що отримала продовження і в наступні роки; при цьому значна частина цієї конференції присвячена саме історії дослідження фортифікацій XVI–XVIII ст. Серед багатьох аналітичних студій – заснованих на археологічних і письмових матеріалах – можете виокремити праці Богдана Колоска про фортеці Волині (1998) (Kolosok, 1998, р. 96–100), Лідії Пономаренко на тему українській колонізації східних територій

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

Запорізької Січі (2001) (Ponomarenko, 2001, p. 130–132), Світлани Біляєвої і Бурака Ерсоя про фортецю Білгород на Дністрі (2002) (Biliaieva, Ersoj, 2002, p. 28–30), Богдана Моці і Юрія Толкачова про Меджибіж (2003) (Motsia, Tolkachov, 2003, p. 16–24), Володимира Шалобудова про Богородицьку фортецю (2003) (Shalobudov, 2003, p. 34–38), Тетяни Якубової про воєнні дії навколо фортеці Очакова (2004) (Yakubova, 2004, p. 243–247), Людмили Набок про фортецю в Переяславі (2004) (Nabok, 2004, p. 267–273), Зінаїди Маріної про Богородицьку фортецю (2005) (Marina, 2005, p. 55–60). Конференція, крім надання дослідникам можливості презентації своїх досліджень, стала ще й важливою платформою для обміну науковими ідеями. Наприклад, Богдан Моця, характеризуючи козацькі фортифікації Лівобережної України зауважив, що вони мали своєрідний синтетичний характер: «військове мистецтво, фортифікація України є своєрідним сплавом місцевих традицій та загальноєвропейських тенденцій в цій галузі військової справи». Він також підкреслив особливості української фортифікації: 1) форма фортець підкоряється рельєфу; 2) використання їх для активної, а не пасивної оборони; 3) адаптація до регіональних потреб (муровані замки на Правобережжі, деревоземляні на Лівобережжі та земляні укріплення на Півдні); 4) відсутність технологічного відставання щодо європейських країн; 5) поєднання польової та довготривалої фортифікації (Motsia, 2003, p. 161–162).

Представляючи розвиток історичної науки у вивченні укріплень на територіях сучасної України, необхідно звернути увагу на збірник наукових праць «Археологія & фортифікація України» (до 2014 р. мав назву «Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я»), що почав друкуватися Державним історичним музеєм-заповідником у Кам'янці-Подільському з 2011 р. Це, мабуть, чи не єдиний збірник в сучасній Україні з таким спеціалізованим та різноматичним набором наукових публікацій. Уже в першому його номері було порушене питання про особливості турецьких укріплень на Керченському півострові у XVII–XVIII століттях (Belik, Tkachuk, 2011, p. 111–115). Було опубліковано також і матеріали біографічного характеру – зокрема, що стосуються життя і діяльності військового інженера Данила Дебоскета (de Bosquet) (бл. 1703–1766), відомого будівництвом укріплень в Києві та Чернігові (Ryga, 2012, p. 144–145). Розпочато і видання неопублікованих раніше архівних документів, щоденників та журналів з історії оборонних структур. Так, у 2013 р. з'явився витяги з журналу коменданта Михайла Кучинського (1715–1778), які пролили світло на спробу захоплення фортеці у Кам'яні-Подільському російською армією у 1764 р. (Moshak, 2013, p. 218–220). Серед інших матеріалів, присвячених історії фортифікаційної справи України XVIII ст. потрібно зазначити публікацію Віталія Жиголи стосовно Софійської брами як частини київських укріплень. Надзвичайно цікавими здаються міркування

Світлани Біляєвої та Олени Фіалко щодо турецьких фортець, Ярослав Дзісяка і Сергія Снігура щодо Тернопільських укріплень, чи Олександра Пономарьова стосовно перекопських укріплень. З інших студій заслуговують на увагу статті Євгена Калашника стосовно фортифікаційні робіт у Полтаві на матеріалах 1749 р., Костянтина Шляхового стосовно фортеці Св. Єлисавети та Віктора Сандуляка стосовно ролі турецької адміністрації в розбудові Хотинської фортеці (Zhygola, 2014, p. 200–206; Biliaieva, Fialko, 2014, p. 260–264; Dzisiak, Snigur, 2014, 264–267; Ponomarev, 2014, p. 284–287; Kalashnyk, 2016, p. 373–382; Shlyahovyi, 2016, p. 383–389; Sanduliak, 2017, p. 199–203).

Наприкінці нашої роботи необхідно представити й одну з останніх публікацій Олексія Сокирка, в якій він досліджував вплив на міський простір тих змін, які відбулися у військовій сфері у XVII–XVIII ст. Історик стверджує, що в цей період були здійснені технологічні інновації у сфері фортечної інженерії і поліпшено діапазон враження вогнепальної зброї, що істотно вплинуло на зміни «ландшафту і обличчя міста». Багатий науковий матеріал дозволив автору не лише простежити процеси, що відбувалися в Гетьманщині, але й порівняти їх з тими, що відбувалися у Західній Європі. Під час цього аналізу автор визнав, що в процесі створення оборонних структур у Гетьманщині та Західній Європі застосовувались протилежні принципи. Якщо у Західній Європі регулярне планування коригувало ландшафт, то в Україні йшов зворотний процес – старі земляні замки відновлювалися тільки напередодні військової загрози, і тому їх планування адаптувалося до специфіки ландшафту (Sokyrko, 2017, p. 110). Такий підхід автора та його висновки є новизною для сучасної української історіографії та має перспективу для нових досліджень у цьому напрямку.

Висновки

Підсумовуючи наші міркування, можна стверджувати, що українська сучасна історіографія має досить значну кількість досліджень, що стосуються історії фортифікації XVIII ст. на теренах сучасної України. Вони мають як узагальнюючий, так і вузькоспеціалізований характер. І водночас потрібно виокремити їх різноманітність. Деякі дослідники визнають опис укріплень як наукову мету, а інші намагаються реконструювати окремі споруди або цілі оборонні комплекси. Необхідно зазначити, що дослідження істориків охоплюють всю територію сучасної України та обговорюють практично всі традиції фортифікаційної архітектури, що застосовувалися на українських землях, як західних, так і східних. У деяких випадках історики намагалися показати їх «спорідненість». Зокрема тим, що ці фортеці, хоча і були спроектовані та перебували під наглядом іноземців, все ж таки будувалися та оформлювалися місцевими спеціалістами. Частина дослідників прагнула також показати, як саме ці фортеці впливали на життя місцевого населення у

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

довгостроковій перспективі, як впливали на формування його менталітету. Хоча – в залежності від прийнятої стратегії – їм доводилося активно чи пасивно «захищати» навколишні райони, водночас виконуючи і невійськову роль (заселяючи степи, контролюючи місцеве населення, відловлюючи втікачів, стягуючи мито). Головною метою авторів, однак, було показати стан і бойову готовність самих фортець відповідно до тих історичних змін, що відбувалися. Найчастіше вони зводилися під впливом зовнішньої або внутрішньої небезпеки і розбудовувалися через очікування конфліктів та війн. Проте із зміщенням театру війни, із змінами кордонів, вони втрачали своє військове значення. Наприкінці другої чверті XVIII ст. вони перестали фінансуватися, поступово занепадаючи або стаючи архітектурно «поглинутими» розростанням міст.

Звернемо увагу також ще на одну проблему. Серед представлених досліджень маємо типові академічні праці – здійснені з використанням визначеної методології – які представляли розвиток фортифікаційних споруд XVIII ст. Але є й ті, які – на доповнення до наукових цілей – переслідували і практичні. Їх автори, не обмежуючись вивченням розвитку історії фортифікації, пошуком архівних матеріалів, організацією археологічних польових робіт, намагалися адаптувати результати до конкретних місцевих потреб. Окрім вивчення пам'яток оборонної архітектури з метою їх реконструкції, модернізації, також важливим є для них формування пропозицій щодо способів їх використання, адаптації до потреб сьогодення, але із збереженням їх історичного характеру. В основному це пов'язано з тим, що ці пам'ятки України є занедбаними і держава не може забезпечити їх утримання фінансово. Тому дослідники – крім наукової діяльності – часто беруть на себе роль «місцевих лідерів» і будучи членами місцевої громади, висловлювалися про можливість залучення відповідного фінансування та способів зацікавлення цими проблемами місцеві адміністрації, місцевих жителів, громадські організації, релігійні групи, бізнес. Прагнучи таким чином зберегти для майбутніх поколінь спадщину минулого, в чому фортеці відіграють важливу роль, дослідники шукають «золоту середину», яка буде узгоджувати потреби – відповідно до сучасної методології – наукових досліджень, модернізації пам'яток і туристичного бізнесу.

References:

1. Belik, Yu., Tkachuk, G. (2011). 'Osobennosti osmanskikh fortifikatsionnykh sooruzhenii, raspolozhennykh na territorii Kerchenskogo poluostrova' [Features of the Ottoman fortifications located on the territory of the Kerch Peninsula]. *Arkheolohiia & Fortifikatsiya Serednoho Podnistrovia* [Archeology & Fortification of the Middle Dniester]. Kamianets-Podilskyi.

2. Bevz, M. (2001). 'Istorychni mista Halychyny: problemy vyvchennia i zberezhennia' [Historical Cities of Galicia: Problems of Study and Preservation]. *Zapysky naukovogo tovarystva im. Shevchenka* [Notes of the Scientific Society of Shevchenko], vol. 241.

3. Biliaieva S., Ersoj, B. (2002). 'Doslidzhennia Karantynnoho dvoru Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi' [Investigation of the Quarantine Courtyard of Belgorod-Dniester Fortress]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoyi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 11.

4. Biliaieva, S., Fialko, O. (2014). 'Osmanski forposty tereniv Ukrainy: deiaki aspekty funktsionalnoho vykorystannia' [Ottoman Forces of Ukraine: Some Aspects of Functional Use]. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiyi Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi.

5. Bondar, O. (2014). *Chernihiv: misto i fortetsia u XIV–XVIII stolittiakh* [Chernihiv: city and fortress in the XIV–XVIII centuries]. Kyiv.

6. Bondar, O. (2015). *Zamky ta fortetsi Chernihovo-Sivershchyny v XV–XVIII st.: dovidnyk* [Locks and castles of Chernigov-Sivershchyna in the XV–XVIII centuries: the guide]. Kyiv.

7. Borek, P. (2001). *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiećnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków.

8. Cherednychenko, Ye. (2013). "Kataloh planiv Kyievo-Pecherskoi lavry" z fondu inzhenernoi komandy Kyievo-Pecherskoi fortetsi CzDIAC Ukrainy' ["Catalog of plans of the Kiev-Pechersk Lavra" from the fund of the engineering team of the Kiev-Pechersk Fortress of the Central Intelligence Agency of Ukraine]. *Lavrskyi almanakh* [Lavra almanac], issue 28.

9. Cherednychenko, Ye. (2013). «Litopys Kyevo-Pecherskoyi fortetsi» yak dzherelo z istoriyi Kyevo-Pecherskoyi lavry [«Chronicle of the Kiev-Pechersk Fortress» as a source of history of the Kiev-Pechersk Lavra]. *Lavrskyi almanakh* [Lavra almanac], issue 28.

10. Cherevko, I., Samoilenko, L. (2005). 'Inzhenerno-heolohichni faktory deformatsii pamiatok Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka' [Engineering and geological factors of deformation of monuments of the Kiev-Pechersk Reserve]. *Mohylianski chytannia 2004* [Mohyla Reading 2004].

11. Chuhaieva, I. (2014). 'Chernihiv: misto i fortetsia u XIV–XVIII stolittiakh' [Chernihiv: city and fortress in the 14th–18th centuries., *Siveryanskyi litopys*[Siversky Chronicle], vol. 4.

12. Ciesielski, T. (2013). 'Na peryferiach europejskiej sztuki fortyfikacyjnej. Twierdze państwowe w południowo-wschodniej Rzeczypospolitej w XVIII w.'. *Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźła, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. II. Kędzierzyn-Koźle.

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

13. Ciesielski, T. (2016). 'Twierdze prywatne w województwach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII w.'. *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Oświęcim.

14. Dybaś, B. (1998). *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku*. Toruń.

15. Dzisiak, Ya., Snigur, S. (2014). 'Fortetsi Pivdennoi Ternopilshchyny: 1683–1772 rr.' [Fortresses of the Southern Ternopil region: 1683–1772 years]. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamyanec-Podilskyj.

16. Epanchyn, N. (1911). 'Ocherk sobytij 1812 goda v predelah Kyevskego voennogo okruga' [Essay on the events of 1812 within the Kiev Military District]. *Voенно-istorycheskij vestnik* [Military history bulletin], vol. 7/8.

17. Fedunkiv, Z. (2017). *Oboronni sporudy Galyckoyi zemli Ruskogo voyevodstva yak obyekty kulturnoyi spadshhyny (1434–1772 rr.)* [Defensive structures of the Galician land of the Russian Voivodeship as objects of cultural heritage (1434–1772 biennium)]. Kyiv.

18. Filimonov, D. (2012). 'Serhiyivska fortetsia: malovidoma pamiatka Prysamaria kintsya XVII – pochatku XVIII stolit' [Sergievskaya fortress: little-known monument of Sosamarya of the end of the XVII – beginning of the XVIII century]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], vol. 21, ch. 2.

19. Gaskevych O., *Zamky Zakhidnoi Ukrainy. Istoriya. Fotohrafii. Karta-skhema: putivnyk* [Locks of Western Ukraine. History. Photos Map Scheme: Guide], b.m., b.d.

20. Grabovskyi V. (2000), *Voznyczyj, Kn. 1: Predtecha* [Voznitsky, Kn. 1: Forerunner], Lviv.

21. Gurkina, G., Serdyuk, O. (2008). *Zamky ta fortetsi Ukrainy* [Castles and Fortresses of Ukraine]. Kharkiv.

22. *Istoriia gorodov i sel Ukrainskoi SSR. Lvovskaya oblast* [History of cities and villages of the Ukrainian SSR. Lviv region]. (1978). Kiev.

23. Ivakin, H., Balakin, S. (2008). 'Rozkopky na teryorii Staroho kyivskogo Arsenalu 2005–2007 rokiv' [Excavations on the territory of the Old Kyiv Arsenal 2005-2007]. *Lavrskyi almanakh* [Lavra almanac], issue 21.

24. Ivanov O. (2004), *Zamky i palacy Zaxidnoyi Ukrayiny: istoriya – kultura – turyzm (Istoryko-arhitekturni pamyatky zamkovogo mystecztva)* [Castles and palaces of Western Ukraine: history – culture – tourism (Historical and architectural monuments of castle art)], Kyiv.

25. Ivchenko, A., Parhomenko, O. (2009). *Ukraina. Fortetsi, zamky, palatsy* [Ukraine. Castles, palaces]. Kyiv.

26. Janczykowski, J. (2000). 'O potrzebie badań fortyfikacji Kamieńca Podolskiego'. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. t. I. Kraków.

27. Janczykowski, J. (2005). 'Kamieniec Podolski – fortyfikacje twierdzy'. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. t. II. Kraków.

28. Kalashnyk, Ye. (2016). 'Fortyfikatsia ta fortyfikatsiini roboty u Poltavskomu polku za «Ekstraktom» polkovoi kantseliarii 1749 r. 'Fortification and fortification works in the Poltava Regiment for the "Extract" of the Chancellery of 1749], *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine], Kamianets-Podilskyi.

29. Kolosok, B. (1998). 'Volynski fortetsi' [Volyn fortresses]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 7.

30. Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII–XVIII stolit* [Poltava of the XVII–XVIII centuries]. Kyiv.

31. Kovalova, I. (2008) 'Novi svidchennia vzhodzhennia ukrainskoi kozatskoi starshyny do skladu harnizonu Bohorodytskoi fortetsi naperedodni viiny 1735–1739 rr.' [New evidence of the entry of the Ukrainian Cossack elder into the garrison of the Bogoroditskoy fortress on the eve of the war of 1735–1739]. *Sicheslavskyi almanakh* [Sicheslavsky almanac], vol. 3.

32. Krajnya, O. (2008). 'Novi materialy do istorii Voznesenskoho Pecherskoho monastyria' [New materials for the history of the Ascension Monastery of the Pechersk]. *Lavrskyi almanakh* [Lavra almanac], issue 21.

33. Krasnozhon, A. (2012). *Krepost Belgorod (Akkerman) na Dnestre* [Fortress Belgorod (Akkerman) on the Dniester]. Kyshynev.

34. Krasnozhon, A. (2016). *Krepost Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniah* [Fortress Belgorod (Akkerman) in historical images]. Kyshynev-Odessa.

35. Krasnozhon, A., Dragomreczkyi, A. (2015). 'Akkermanskaya krepost v kontekste franko-osmansko-russkykh otnoshenyj v 1790-h gg.' [Akkerman fortress in the context of Franco-Ottoman-Russian relations in the 1790th.]. *Stratum plus*, vol. 6.

36. Król-Mazur, R. (2008). *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*. Kraków.

37. Kryvko, I. (2002). 'Kamiany Zaton' [Stone Zaton]. *Ukrainske kozatsztvo: Mala entsyklopediia* [Ukrainian Cossacks: Small Encyclopedia], Kyiv.

38. Kryvosheia, I., Vasiliev, S. (2016). 'Misto Uman yak fortyfikacyinyj o'yekt ta ekonomichnyj osередok u XVII–XVIII st.' [The city of Uman is a fortification object and an economic center in the XVII–XVIII centuries]. *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Oświęcim.

39. Kushtan, D., Lastovskyi, V. (2016). *Arkheolohiia ta rannia istoria Cherkas* [Archeology and early history of Cherkasy]. Kyiv-Cherkasy.

40. Lastovskyi, V. (2018). 'Istoriia mizhnarodnyh vidnosyn: teoretychnyi format' [History of International Relations: Theoretical Format]. *Mizhnarodni*

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty [International Relations: Theoretical and Practical Aspects], issue 2, pp. 34–43. DOI: 10.31866/2616-745x.2.2018.133330.

41. Lenchenko V. (1990), *Na gorodyshhi Kamyanskoyi Sichi* [At the settlement of Kamensky Sich], *Pamyatky Ukrayiny* [Sights of Ukraine], vol. 1.

42. Lenchenko, V. (1989). 'Ostannia kozatska stolytsya na Dnipri' [The Last Cossack Capital on the Dnipro]. *Pamiatky Ukrainy* [Sights of Ukraine], vol. 2.

43. Lenchenko, V. (2006). 'Ukrainska liniia' [Ukrainian Line]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh* [Military Historical Almanac], vol. 2.

44. Lesyk, O. (1993). *Zamky ta monastyri Ukrayiny* [Castles and Monasteries of Ukraine]. Lviv.

45. Marina, Z. (2005). 'Typologia keramichnyh vyrobiv XVII–XVIII st. z terytorii Bohorodytskoi fortetsi' [Typology of ceramic products of the seventeenth and eighteenth centuries. from the territory of the Bogoroditskoy fortress]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 14.

46. Menshov, D. (1913). *Staro-Kievskaya y Pecherskaya kreposti* [Old-Kiev and Pechersk Fortress]. Kiev.

47. Milchev, V. (2016). 'Serhiivska fortetsia na zemliakh Zaporozkoi Sichi (1689–1711)' [Sergievskaya fortress on the lands of the Zaporozhian Sich (1689–1711)], *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*. Oświęcim.

48. Moshak, M. (2013). 'Diariush Mihala Kuchynskogo vid 1764 r., pro pershu sprobu rosijskyh vijsk zavolodity Kamyaneckym zamkom' [Diarius Michal Kuchinsky from 1764, about the first attempt of the Russian troops to capture the Kamianets castle]. *Arkheologia & Fortyfikatsiya Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi.

49. Motsia, B., Tolkachov, Yu. (2003). 'Fortetsia v Medzhybozhi' [Fortress in Medzhybozh]. *Novi doslidzhennya pamiatok kozatskoyi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 12.

50. Motsia, B. (2003). 'Kozatska fortyfikatsiya Livoberezhnoi Ukrainy' [Cossack Fortification of the Left Bank of Ukraine]. *Novi doslidzhennya pamiatok kozatskoyi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 12.

51. Motsia, B. (2010). 'Ohorona kordoniv na Ukrayini za doby getmana Ivana Mazepy' [Border Guard in Ukraine for the time of Hetman Ivan Mazepa]. *Mohylianski chytannia 2009: Mazepynska doba v kulturi Ukrainy* [Mohyla Reading 2009: Mazepa's Day in the Culture of Ukraine]. Kyiv.

52. Mylko, V. (2013). 'Kyievo-Pecherska fortetsia v 1810–1812 rr.: oboronni zaxody ta ukriplennia' [Kyiv-Pechersk fortress in 1810–1812: defensive measures

and fortifications]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st.* [Problems of the history of Ukraine, of XIX – beginning XX century], vol. 21.

53. Mytsyk, Yu. (1997). *Kozatskyi kraj: Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV–XVIII st.* [Kozatsky region: Essays on the history of Dnipropetrovsk XV–XVIII centuries]. Dnipropetrovsk.

54. Mytsyk, Yu. (2002). 'Bohorodytska fortetsia' [Bogoroditskaya fortress], *Ukrayinske kozactvo: Mala entsyklopedia* [Ukrainian Cossacks: Small Encyclopedia], pp. 42–43. Kyiv.

55. Nabok, L. (2004). 'Pereiaslavska fortetsia' [Pereyaslav fortress]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoyi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 13.

56. Okonchenko, I. (2010). 'Doslidzhennya miskyh ukriplen Zhovkvy XVII–XVIII st.' [Investigation of Zhovkva City Fortifications of the 16th–18th Centuries]. *Zhovkva kriz stolittya* [Zhovkva Through the Century]. Zhovkva.

57. Omelchuk, B. (2012). 'Vyvchennya, zberezhennia ta vykorystannya zamkiv i fortets Zakhidnoyi Ukrainy: istorychnyi aspekt' [Study, Preservation and Use of Castles and Fortresses in Western Ukraine: Historical Aspect]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu «Lvivska politehnika»* [Journal of the National University «Lviv Polytechnic»], vol. 724.

58. Osadchyi, Ye., Korotya, O. (2015). *Zamky ta fortetsi Sumshchyny XVII–XVIII st.: ilyustrovanyj dovidnyk* [Castles and Fortresses of Sumy Region in the seventeenth and eighteenth centuries: Illustrated reference book]. Kyiv.

59. *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Ukrainy: dovidnyk Derzhrejestru nacionalnogo kulturnogo nadbannya* [Architectural and Urban Planning in Ukraine: Directory of the State Register of National Cultural Property], (2000). Kyiv.

60. Perłakowski, A. (2009). 'Nad granicą z Portą Ottomańską. Twierdza kamieniecka w latach 1733–1735'. *Staropolski ogląd świata. Rzeczpospolita między okcydentalizmem a orientalizacją. Przestrzeń kontaktów*, vol. I. Toruń.

61. Petrov, S. (2008). 'Kyievo-Pecherska fortetsia v mezhakh cytadeli (kinets XVII – pochatok XX stolittia)' [Kyiv-Pechersk fortress within the citadel (the end of the 17th and the beginning of the 20th century)]. *Lavrskyi almanakh* [Lavra almanac], vol. 21.

62. Petrov, S. (2012). *Oboronni sporudy Kyeva X–XIX st. u konteksti istoriyi mista i zagalnoho rozvytku vijskovo-fortyfikacijnoyi spravy* [Defensive structures of Kyiv, X–XIX centuries. in the context of the history of the city and the general development of the military fortification]. Kyiv.

63. Pilarczyk, Z. (1997). *Fortyfikacje na ziemiach koronnych Rzeczypospolitej w XVII wieku*. Poznań.

Моравець Норберт, Ластовський Валерій Васильович
Фортифікаційні об'єкти кінця XVII–XVIII ст. на теренах України
в контексті міжнародних відносин: історіографічні аспекти

64. Pirko, V. (2007). *Oboronni sporudy v mezhyrichchi Dnipra i Siverskogo Dincyа (druga polov'na XVII–XVIII st.)* [Defensive structures in the rivers of the Dnieper and Seversky Donets (second half of the XVII–XVIII centuries)]. Donetsk.

65. Ponomarenko, L. (2001). 'Zaselennya sidnoyi okolyci zemel ta volnostej Zaporozkoyi Sichi u XVII–XVIII st.' [The settlement of the eastern outskirts of lands and liberties of the Zaporozhian Sich in the XVII and XVIII centuries]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoyi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], vol. 10.

66. Ponomarev, A. (2014). 'Profilaktika i postrojka fortifikacyonnyh sooruzhenij v Krymskom hanstve v seredine XVIII veka v donesenyah zaporozhskih kazakov (na primere ukreplenij Perekopskoj kreposts)' [Prevention and construction of fortifications in the Crimean Khanate in the middle of the 18th century in the reports of the Zaporozhye Cossacks (using the fortifications of the Perekop fortress)]. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi.

67. Pshyk, V. (2008). *Ukripleni mista, zamky, oboronni dvory ta inkastelovani sakralni sporudy Lvivshhyny XIII–XVIII st.* [Fortified cities, castles, defensive yards and encapsulated sacred buildings of Lviv region of the XIII–XVIII centuries]. Lviv.

68. Rutynskyi, M. (2007). *Zamkovyi turyzm v Ukraini. Heohrafiia pamiatok fortyfikatsiinoho zodchestva ta perspektyvy yikh turystychnoho vidrodzhennia* [Chateau tourism in Ukraine. Geography of monuments of fortification architecture and prospects of their tourist revival]. Kyiv.

69. Ryga, D. (2012). 'Postat inzhenera-pidpolkovnyka D. Debosketa u modernizaciyi Chernigivskoyi forteci (seredyna XVIII st.)' [The rank of engineer-lieutenant colonel D. Deboskete in the modernization of the Chernihiv fortress (mid-eighteenth century)]. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi.

70. Sanduliak, V. (2017). 'Peredumovy budivnyctva tureckoyi forteci v Hotyni v 1713–1718 rr.' [Prerequisites for the construction of the Turkish fortress in Khotyn in 1713–1718]. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi.

71. Shalobudov, V. (2003), 'Bogorodyckaya krepost v svete poslednih arheologicheskikh issledovaniy' [Bogoroditskaya Fortress in the light of recent archaeological research]. *Novi doslidzhennia kozatskoyi doby v Ukraini*, issue 12, Kyiv.

72. Shhitkivskyj, I. (1931). 'Do istoriyi zabuduvannya m. Kyeva na pochatku XIX st.' [To the history of Kyiv's development at the beginning of the XIX century], *Kyivski zbirnyky istoriyi j arxeologiyi, pobutu j mystecztva. Zbirnyk pershyi* [Kyiv collections of history and archeology, life and art. Collection First]. Kyiv.

73. Shlyahovi, K. (2016). Opys forteci sviatoi Yelysavety 1796 roku [Description of the Fortress of St. Elizabeth in 1796]. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi.

74. Slyudikova; T. (2009). 'Zabudova i blagoustrij m. Kyeva v XIX – na pochatku XX st. (za dokumentamy kyyivskyh derzharihiviv)' [Building and improvement of Kyiv in the XIX-early twentieth century. (according to documents of the Kyiv State Archives)]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], vol. 1/2 (263).

75. Smiyan, P. (1946). 'Plan oborony Kyeva u Vitshyznyanij vijni 1812 r'. [Plan of Defense of Kyiv in the Patriotic War of 1812], *Kyivska pravda* [Kyiv Truth], vol. 71, 5 kvitnya.

76. Sokyрко, O. (2017). 'Mista, fortetsi, harnizony. Fortyfikatsiino-oboronni stratehii v kozatskomu hetmanati doby „miliarnoi revoliutsii”' [Cities, fortresses, garrisons. Fortification and Defense Strategies in the Cossack Hetmanate of the Age of the "Militarist Revolution"]. "*Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*" [City: History, Culture, Society], no. 2, p. 110.

77. Sytkareva, O. (1997). *Kyevskaya krepost XVIII–XIX vv.* [Kiev Fortress of the 18th–19th Centuries], Kyiv.

78. Telegin, D. (1991). *Sichi zaporozkykh kozakiv Nyzovogo Dnipra* [Sich Zaporozhian Cossacks of the Lower Dnipro], Kyiv.

79. Telegin, D. (1997). *Chasy kozatski, Sichi Zaporozki* [Time of Cossack, Sich's of Zaporozhye]. Kyiv.

80. Telegin, D., Boiko, V. (1993). 'Arheologichni doslidzhennya na Oleshkivskij Sichi u 1991–1992 rr.' [Archaeological research at the Oleshkovska Sich in 1991–1992 pp]. *Arkheologichni doslidzhennia pamiatok ukrainskogo kozatstva* [Archaeological research of the monuments of the Ukrainian Cossacks], vyp. 2. Kyiv.

81. Telehin, D. ed. (1997). *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI–XVIII st.* [Archeology of the Ukrainian Cossacks in the sixteenth and eighteenth centuries]. Kyiv.

82. Tertychna, Yu. (2010). 'Zamkovyj turyzm v Ukrayini' [Chateau in Ukraine], *Heografiia ta turyzm* [Geography and Tourism], vol. 3.

83. Tytova, O. (2015). *Zamky ta fortetsi Sumshchyny XVII–XVIII st.* [Castles and Fortress of Sumy Region in the seventeenth and eighteenth centuries]. Kyiv.

84. Tytovam O. (2011). 'Arkheologichne vyvchennya Oleshkivskoyi Sichi Nyzovogo Dnipra' [Archaeological study of the Oleshkovskaya Sich of the Lower Dnipro], *Kraiiieznavstvo* [Regional Studies], vol. 2.

85. Vasylev, M. (2008). 'Krepostnye steny Nyzhnej lavry (istoricheskaya spravka na osnove arxivnyh i literaturnyh istochnikov)' [Fortress walls of the Lower Lavra (historical background on the basis of archival and literary sources)], *Lavrskiyi almanakh* [Lavra almanac], issue 21.

86. Veklenko, V. (2008). 'Analiz kartografichnyh materialiv do istorychnykh toponimiv Nyzhnogo Prysamarya' [Analysis of cartographic materials to historical place names of Lower Samara]. *Perlyny kozackogo Prysamaria: mistechko Samar ta Bogorodytska fortetsya. Tematychnyi zbirnyk* [Pearls of the Cossack Samara: Samara town and Bogoroditskaya fortress. Thematic collection], Dnipropetrovsk.

87. Veklenko, V. (2010). *Natelnye kresty Samary – Bogorodyckoy kreposti* [Native crosses of Samara – Bogoroditskoy fortress], Dnepropetrovsk.

88. Veklenko, V., Kovalova, I., Shalabudov, V. (2004). 'Arkheolohichne vyrishennia dyskusiyi stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi' [Archaeological solution of the discussion regarding the location of the town of Samar and the Blessed Virgin fortress]. *Ukrayinskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* [Ukrainian archeographical yearbook. New series]. Nova seriya, vol. 8/9.

89. Veklenko, V., Koval'ova, I., Shalobudov, V. (2008). 'Arheolohichne vyrishennia dyskusiyi stosovno roztashuvannia mistechka Samar ta Bohorodytskoyi fortetsi' [Archeological solution of the discussion concerning the location of the town of Samara and the fortress of the Blessed Virgin]. *Perlyny kozatskogo Prysamaria: mistechko Samar ta Bogorodytska fortetsya. Tematychnyi zbirnyk* [Pearls of the Cossack Samara: Samara town and Bogoroditskaya fortress. Thematic collection], Dnipropetrovsk.

90. Yakubova, T. (2004). 'Viiskovi diyi kozactva navkolo fortetsi Ochakiv naprykinci rosijsko-tureckoyi viiny 1768–1774 rokiv' [Military actions of the Cossacks around the Ochak Fortress at the end of the Russian-Turkish War of 1768–1774]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoyi doby v Ukraini* [New research on the monuments of the Cossack era in Ukraine], issue 13.

91. Zakhariev, V., Starenkyji I., Shpakovskyi, S. (2017). *Zamky, fortetsi, miski ukriplennia Khmelnytskoi oblasti* [Castles, fortresses, city fortifications of Khmelnytsky region]. Khmelnytskyi.

92. Zayika, H. (2001). *Ukrayinska liniia* [Ukrainian Line]. Kyiv-Poltava.

93. Zhygola, V. (2014). 'Sofiyivs'ka brama v drugij polovyni XVII–XVIII st.' [Sofievskaya gate in the second half of the XVII and XVIII centuries], *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* [Archeology & Fortification of Ukraine]. Kamianets-Podilskyi.